

*Dr Mina Pavlović, docent
Pravnog fakulteta Univerziteta u Kragujevcu
ORCID: 0000-0002-8562-7851*

*Pregledni naučni rad
UDK: 347.627.3:341.9
DOI: <https://doi.org/10.46793/XXIIMajsko.415P>*

RAZVOD BRAKA SA ELEMENTOM INOSTRANOSTI U PRAVU SRBIJE: KOLIKO SMO DALEKO OD SAVREMENIH REŠENJA PRAVA EU?*

Rezime

Rad se bavi uporednom analizom regulative razvoda braka sa međunarodnim elementom u pravu Evropske unije i Srbije. U EU je, zbog velikih razlika u materijalnopравnim pravilima država članica u ovoj oblasti, postala primetna tendencija za unifikacijom međunarodnoprivatnopravnih normi. Ovo je postignuto kroz dve komplementarne uredbe: Uredbu Brisel IIb i Uredbu Rim III (koja uvodi ujedinjena pravila za određivanje merodavnog prava za razvod i zakonsku rastavu). Ključna inovacija Uredbe Rim III je uvođenje autonomije volje supružnika, omogućavajući im da izaberu merodavno pravo, dok, u odsustvu autonomije volje, supsidijarna lestvica daje primat uobičajenom boravištu.

Srpsko pravo, regulisano Zakonom o rešavanju sukoba zakona sa propisima drugih zemalja (ZRSZ), suprotno tome, zasniva se na primatu državljanstva i kompleksnom sistemu stroge kumulacije dva prava, što je nepraktično i često vodi pravnoj nesigurnosti. Kao odgovor na ove nedostatke, izrađen je Nacrt novog Zakona o međunarodnom privatnom pravu (Nacrt ZMPP), koji direktno preuzima rešenja iz Uredbe Rim III. Nacrt uvodi autonomiju volje supružnika, daje prioritet uobičajenom boravištu i napušta kumulaciju u korist primene jednog prava, čime značajno modernizuje i harmonizuje srpsko pravo sa evropskim standardima.

Ključne reči: *Autonomija volje (u međunarodnom privatnom pravu), Uredba Rim III, Čl. 35. ZRSZ, Nacrt novog ZMPP, Razvod braka sa međunarodnim elementom*

* Rad je rezultat naučnoistraživačkog rada autora u okviru Programa istraživanja Pravnog fakulteta Univerziteta u Kragujevcu za 2026. godinu, koji se finansira iz sredstava Ministarstva nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije.

1. Uvod

Pravna regulativa razvoda braka sa međunarodnim elementom predstavlja kompleksan i dinamičan domen međunarodnog privatnog prava. Usled globalizacije i intenzivnijih migracija, bračni odnosi sve češće prevazilaze nacionalne granice, postavljajući pred zakonodavce i pravosudne sisteme izazove u vezi sa određivanjem međunarodno nadležnih organa i merodavnog prava. U okviru Evropske unije, ovo područje karakteriše značajna pravna raznolikost, budući da materijalna pravila o razvodu variraju od jedne do druge države članice. Nedostižnost potpune materijalnopravne unifikacije navela je EU da usvoji funkcionalniji pristup – unifikaciju međunarodnoprivatnopravnih normi. Ovaj proces je ostvaren kroz dva ključna pravna instrumenta: Uredbu Saveta (EU) 1111/2019 o nadležnosti, priznanju i izvršenju odluka u bračnim sporovima i u stvarima povezanim sa roditeljskom odgovornošću te o međunarodnoj otmici dece (u daljem tekstu: Brisel IIb)¹ i Uredbu (EU) br. 1259/10 o uvođenju pojačane saradnje u oblasti merodavnog prava za razvod i zakonsku rastavu (u daljem tekstu: Rim III)², koja u okviru pojačane saradnje uvodi ujedinjena pravila za određivanje merodavnog prava za razvod i zakonsku rastavu. Zajedno, ovi akti čine koherentan pravni okvir, doprinoseći pravnoj sigurnosti i smanjenju prepreka u bračnim sporovima sa prekograničnim elementom.

Srpsko pravo već dugo je zasnovano na Zakonu o rešavanju sukoba zakona sa propisima drugih zemalja³ (u daljem tekstu: ZRSZ) iz 1982. godine. Njegova koliziona norma za razvod (čl. 35) karakteriše se kompleksnim i anahronim rešenjima, sa primatom državljanstva kao tačke vezivanja i retkim sistemom stroge kumulacije dva prava, što u praksi često vodi pravnoj nesigurnosti i nepravilnoj primeni. Potrebu za modernizacijom i približavanjem evropskim standardima prepoznali su i domaći zakonodavci, te je 2014. godine izrađen Nacrt novog Zakona o međunarodnom privatnom pravu (u daljem tekstu: Nacrt ZMPP). Ovaj Nacrt predstavlja značajan iskorak, jer uvodi princip autonomije volje supružnika i stavlja akcenat na uobičajeno boravište kao ključnu poveznicu, direktno inspirisan rešenjima Uredbe Rim III.

U nastavku rada će se detaljnije analizirati kako EU, kroz uredbu „Rim III“, reguliše ovu materiju, zatim konstrukcija i problematični aspekti čl. 35. ZRSZ, i na kraju, inovativna rešenja predložena u Nacrtu ZMPP, ukazujući na njihovu usklađenost sa savremenim evropskim trendovima i praktične prednosti u odnosu na važeće pravo.

¹ OJ L 178, pp. 1–115; Primena je započeta 01.08.2022. godine, do kada je važila Uredba Saveta (EZ) br. 2001/2003 o nadležnosti, priznanju i izvršenju sudskih odluka u bračnim sporovima i u stvarima povezanim s roditeljskom odgovornošću, kojom se stavlja izvan snage Uredba (EZ) br. 1347/2000 (Brisel IIa).

² OJ L 343, 29.12.2010, pp. 10–16.

³ Sl. list SFRJ, br. 43/82 i 72/82 – ispr. Sl. list SRJ, br. 46/96 i Sl. glasnik RS, br. 46/2006 - dr. zakon.

2. Uredba Rim III

Čak i površan pogled na stanje u materijalnopравnim propisima za razvod braka u Evropskoj uniji otkriva velike razlike među državama članicama. Iz perspektive unifikacije, u kratkom roku nije realno očekivati uspostavljanje jedinstvenih materijalnopравnih normi iz ove oblasti na međunarodnom nivou. Stoga, EU je za međucilj postavila ublažavanje postojeće pravne raznolikosti kroz unifikaciju kolizionih (međunarodnoprivatnopравnih) pravila. Ovaj pristup je materijalizovan kroz usvajanje pomenuta dva ključna pravna instrumenta - Uredba (EU) 2019/1111 („Brisel IIb”), koja je zamenila prethodnu „Brisel IIa”⁴ i predstavlja stub procesne saradnje, i Uredba (EU) 1259/2010 („Uredba Rim III”), koja je osnova režima pojačane saradnje i direktno se bavi kolizionim pravilima.

Ove dve uredbe se međusobno dopunjuju i istovremeno primenjuju, te čine osnovu za relativno koherentan pravni sistem, čime je omogućena značajna pravna sigurnost, predvidljivost i smanjenje pravnih prepreka u bračnim sporovima sa međunarodnim elementom unutar EU. Na taj način, EU je praktično i efikasno reagovala na odsustvo potpune materijalnopравne unifikacije.

2.1. Opšti pogled na Uredbu Rim III

Posle usvajanja 20.12.2010. godine, Uredba Rim III je stupila na snagu 21. juna 2012. godine, a primenjuje se od 21.6.2012. godine. Ona nije univerzalno važeća u svim zemljama članicama, već je primena počela u 14 država (koje su se inicijalno priključile tzv. „pojačanoj saradnji”), a zatim naknadnim odlukama Evropske Komisije njena primena započeta još u 3 države članice.⁵ Nezavisno od ograničene prostorne primenljivosti na nivou EU, značaj Uredbe Rim III je nesporan na planu unifikacije kolizionih normi u oblasti razvoda i zakonske rastave, koji su na vrlo različite načine regulisani u državama članicama.⁶ Zato se Uredba može smatrati

⁴ Uredba Saveta (EZ) br. 2001/2003 o nadležnosti, priznanju i izvršenju sudskih odluka u bračnim sporovima i u stvarima povezanim s roditeljskom odgovornošću, kojom se stavlja izvan snage Uredba (EZ) br. 1347/2000, *OJ L 338*, 23.12.2003, pp. 1–29.

⁵ Inicijalno su sporazumu o „pojačanoj saradnji” pristupile Belgija, Bugarska, Nemačka, Španija, Francuska, Italija, Letonija, Luksemburg, Mađarska, Malta, Austrija, Portugal, Rumunija, Slovenija (14 zemalja članica). Naknadno su sporazumu pristupile i Litvanija, Grčka i Estonija po posebnim odlukama Evropske Komisije (Odluka 2012/714EU od 21.11.2012 o pristupanju Litvanije; Odluka 2014/39EU od 27.01.2014. o pristupanju Grčke; Odluka 2016/1366 od 10.8.2016. godine o pristupanju Estonije).

⁶ Neke države članice uzimaju kao primarnu tačku vezivanja zajedničko državljanstvo bračnih partnera, druge vezuju međunarodni razvod braka za zajedničko redovno boravište, a jedan broj zemalja propisuje primenu domaćeg prava, vid. Commission staff working paper - Annex to the Green Paper on applicable law and jurisdiction in divorce matters {COM(2005)82 final} /* SEC/2005/0331 final, dostupno na <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52005SC0331> 26.01.2026.

korakom u dobrom pravcu, odnosno kao značajan doprinos jačanju evropskog pravnog prostora i izgradnji evropskog međunarodnog privatnog prava⁷. Suština odredbi Uredbe Rim III mogu se sagledati kroz analizu ključnih karakteristika njene primene, kao što su: oblast primene, odnos prema drugim propisima, univerzalnost, pojam braka i ograničenja u primeni.

Shodno čl. 1. st. 1., oblast primene Uredbe Rim III se odnosi na razvod braka i zakonsku rastavu u situacijama koje imaju međunarodni element, odnosno uključuju sukob zakona. Dakle, to su slučajevi povezani sa različitim državama, koje mogu biti države potpisnice Rim III Uredbe, druge države članice, te treće države, a međunarodno obeležje se ogleda u različitom državljanstvu ili redovnom boravištu bračnih partnera⁸. Primena ove Uredbe je ograničena samo na pitanje merodavnog prava u gorepomenutim bračnim stvarima.

Sa aspekta odnosa Uredbe Rim III prema drugim propisima, na prvi pogled može izgledati da se Uredbe Brisel IIb i Rim III delimično preklapaju. Međutim, pažljiva analiza ovih uredbi pokazuje da se njima rešavaju dva različita, ali povezana pitanja u oblasti razvoda i zakonske rastave u pravu EU. Naime, Uredba Brisel IIb se bavi pravilima o nadležnosti sudova, odnosno opredeljivanjem suda koji će voditi konkretan postupak razvoda. Pored pitanja međunarodne nadležnosti sudova država učesnica, Uredbom je harmonizovano međusobno priznanje i izvršenje odluka u bračnim stvarima donetih od strane sudova, sa dejstvom na sve države članice EU⁹. Uredbom Rim III određuje se merodavno pravo koje će nadležni sud primeniti prilikom donošenja odluke o razvodu. Slikovito rečeno Brisel IIb je procesna uredba, koja definiše "geografiju" sudskog postupka unutar EU. Rim III je „koliziona“ uredba, koja rešava sukob zakona, odnosno pitanje koje će se merodavno pravo (npr. za pitanja uzroka razvoda i sl.) primeniti u tom postupku. Znači, Uredba Rim III ne utiče na primenu (stare) Uredbe Brisel IIa¹⁰, sada Uredbe Brisel IIb, već sa njom funkcioniše komplementarno i istovremeno.

Pošto slučajevi razvoda i zakonske rastave sa međunarodnim elementima tangiraju prava različitih država, Uredbom Rim III je predviđena njena univerzalna primena, nezavisno da li vodi ka pravu države učesnice pojačane saradnje ili ne¹¹, pri čemu je isključena primena instituta uzvraćanja i prepućivanja¹².

⁷ Videti više Duraković, A., *Međunarodno privatno pravo razvoda braka u Europskoj uniji i Bosni i Hercegovini*, Mostar, str. 76.

⁸ *Isto*, str. 80.

⁹ Detaljnije videti Hausmann, R., *Internationales und Europäisches Familienrecht*, 2. Auflage, München, 2018, str. 70

¹⁰ Vid. čl. 2. Uredbe Rim III.

¹¹ Videti čl. 4. Rim III Uredbe.

¹² Videti čl. 11. Rim III Uredbe.

Pojam braka u smislu Uredbe Rim III nije autonomno definisan¹³, ali se iz propratnih materijala uz Uredbu nazire da je evropski zakonodavac imao u vidu moguće uključivanje istopolnih brakova u ovu Uredbu. U državama gde je istopolni i heteroseksualni brak izjednačen, nadležni sud može brak sa elementom inostranosti razvesti na osnovu kolizionih normi Rim III Uredbe¹⁴, nezavisno od seksualne orijentacije bračnih drugova. U državama koje ne poznaju institut istopolnog braka sudovi mogu odbiti izricanje razvoda takvog braka pozivanjem na čl. 13. Uredbe¹⁵. Taj član ne obavezuje države članice da u smislu uredbe izreknu razvod, u slučaju da njihovo pravo ne predviđa razvod ili ne smatra brak punovažnim za potrebe postupka razvoda.¹⁶

Dakle, Uredba ne normira opseg brakorazvodnog statuta pozitivno, već navodi katalog izuzetaka za koje se i dalje primenjuje nacionalno ili unifikovano evropsko pravo¹⁷. Tako je iz polja primene Uredbe isključeno niz pitanja: pravna sposobnost fizičkih lica; postojanje, punovažnost ili priznanje braka; poništaj braka; ime supružnika; imovinske posledice braka; roditeljska odgovornost; obaveze izdržavanja; trust (*trusts*) ili nasleđivanje¹⁸.

Rim III daje mogućnost strankama da sporazumno izaberu merodavno pravo za razvod i zakonsku rastavu, a sadrži i kolizione norme u odsustvu izbora merodavnog prava. I jedne i druge odredbe će biti detaljnije analizirane u nastavku.

2.2. Rešenja Uredbe Rim III

Ključni mehanizam Uredbe Rim III predstavlja omogućavanje supružnicima da sporazumno izaberu merodavno pravo, koje će se primeniti na njihov razvod ili zakonsku rastavu, pre nego što sud to odredi. Time se paru u sporu dozvoljava da preuzme kontrolu nad jednim od najvažnijih pravnih pitanja u postupku razvoda ili zakonske rastave (odredbe 5-7, Uredbe Rim III). Propisivanje kolizionopravne autonomije volje u delikatnoj oblasti porodičnog prava predstavlja pravnu novinu u mnogim pravnim sistemima, budući da je ona donedavno bila rezervisana, uglavnom, za ugovore sa elementom inostranosti. U izvesnom smislu, to znači odstupanje od slepe kolizione pravičnosti, koja izbor merodavnog prava čini predvidivim, odnosno

¹³ Hausmann, R., *nav. delo*, str. 72; Doduše, ovaj pojam treba tumačiti u saglasnosti sa Brisel IIa Uredbom, videti Andrae, M., *Internationales Familienrecht*, 3. Auflage, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden, 2014, str. 282.

¹⁴ Hausmann, R., *nav. delo*, str. 73.; Pojmom braka obuhvaćeni su kako heteroseksualni tako i istopolni brakovi što proizilazi iz čl. 13. Rim III Uredbe prema kojem sud države članice učesnice nije obavezan izreći razvod onog braka kojeg ne smatra valjanim, vid. Duraković, A., *Međunarodno privatno pravo...*, str. 80-81.

¹⁵ Hausmann, R., *nav. delo*, str. 73

¹⁶ Videti čl. 13. Rim III Uredbe

¹⁷ Duraković, A., *Međunarodno privatno pravo...*, str. 82.

¹⁸ Vidi čl. 1. Rim III Uredbe.

davanje prednosti materijalnoj pravičnosti (mogućnost stranaka u sporu da biraju pravo koje odgovara njihovim interesima)¹⁹.

Mogućnost izbora merodavnog prava nije apsolutna, već podrazumeva ograničenu autonomiju volje supružnika. Prema odredbi čl. 5. st. 1. Uredbe Rim III, supružnici mogu pristupiti izboru merodavnog prava za razvod sa kojim imaju vezu u određenom trenutku. Mogućnosti izbora merodavnog prava Uredbom Rim III postavljene su alternativno, pri čemu se izbor svodi na: pravo države u kojoj bračni drugovi imaju uobičajeno boravište u trenutku sklapanja sporazuma o izboru prava, ili pravo države u kojoj su supružnici imali poslednje uobičajeno boravište, pod uslovom da bar jedan od njih i dalje ima isto boravište u trenutku zaključenja sporazuma, ili pravo države čiji je bilo koji bračni drug bio državljanin u trenutku sklapanja sporazuma, ili pravo suda pred kojim se vodi postupak²⁰.

Ideja ovakvih rešenja je da se supružnicima pruži mogućnost izbora merodavnog prava države s kojim su posebno povezani preko zajedničkog uobičajenog boravišta, državljanstva ili *lex fori*²¹. Kao zaštitna klauzula, recitalom 16. Preambule Uredbe Rim III, naglašeno je da izabrano pravo za razvod mora biti u skladu sa osnovnim pravima koja su priznata u ugovorima i u Povelji EU o osnovnim pravima.²²

Referentni momenat procene uobičajenog boravišta i državljanstva zavisi od trenutka izbora merodavnog prava. Shodno čl. 5. st. 2. Uredbe Rim III, taj izbor može biti učinjen u bilo kom momentu, ali najkasnije u trenutku pokretanja postupka pred sudom. Iz toga proizilazi da se izbor merodavnog prava može izmeniti ili opozvati bilo kada do pokretanja postupka pred sudom²³. Najzad, sporazum o izboru merodavnog prava može se postići i tokom postupka, ako pravo države suda predviđa tu mogućnost. Takvo određivanje merodavnog prava beleži se na sudu u skladu sa pravom države tog suda.²⁴

Propisivanje autonomije volje u skladu je sa savremenim društvenim tokovima. S jedne strane, državni propisi u oblasti braka i porodice postaju sve fleksibilniji,

¹⁹ Vid. više Duraković, A., *Razvod braka sa stranim elementom u bosanskohercegovačkoj i evropskom pravu - mogući pravci harmonizacije*, Zbornik radova: Razvoj porodičnog prava – od nacionalnog do evropskog, Mostar, 2012, str. 74-75

²⁰ Što se tiče poslednje opcije iz čl. 5. st. 1. tač. d, izbor prava države suda pred kojim se vodi postupak, navedena odredba, doslovno shvaćena, značila bi da bračni partneri mogu izabrati merodavno pravo tek nakon pokretanja postupka pred nadležnim sudom. To je, međutim, suprotno čl. 5. st. 2. i 3. Rim III Uredbe koji propisuje vreme sklapanja sporazuma na jedinstveni način za sve opcije. Bračni partneri mogu, dakle, izabrati bilo koje pravo kao *lex fori*, s tim da će u državi čije pravo su izabrali pokrenuti postupak razvoda braka, pri čemu sud te države mora biti nadležan za razvod braka prema odredbama Brisel IIa Uredbe, vid. više Duraković, A., *Kolizionopravna autonomija za razvod braka – Jesu li predložena evropska pravila prihvatljiva za Bosnu i Hercegovinu?*, Pravni život, br. 10/2012, str. 126-127

²¹ Duraković, A., *Kolizionopravna...*, str. 125.

²² Videti recital 16. preambule Rim III Uredbe.

²³ Andrae, M., *nav. delo*, str. 286.

²⁴ Videti čl. 5. st. 3. Rim III Uredbe.

omogućavajući bračnim partnerima da samostalno određuju trajanje i oblik svog zajedničkog života. S druge strane, intenzivne međunarodne migracije otežavaju nacionalnim zakonodavcima da precizno odrede državu sa kojom su bračni partneri najviše povezani, čime se koliziona autonomija volje nameće kao praktično rešenje. Osim toga, njeno prihvatanje može doprineti povećanju pravne sigurnosti kroz predvidivost merodavnog prava, što značajno utiče na stabilnost privatnopravnih odnosa na međunarodnom nivou²⁵.

Članom 6. Uredbe Rim III regulisano je pitanje postojanja i valjanosti sporazuma o izboru prava, u celini ili bilo koje njegove odredbe. To se utvrđuje prema pravu koje bi se primenjivalo na osnovu te Uredbe, pod pretpostavkom da je sporazum ili njegova odredba važeći²⁶. Važno je napomenuti da iz Preambule (recital 18) proizilazi da Uredba, kao princip, zahteva da oba bračna partnera budu upoznata sa sadržajem merodavnog prava i potpuno svesna pravnih i društvenih posledica svog izbora.²⁷ Namera zakonodavca je definisanje pravila o materijalnoj i formalnoj valjanosti sporazuma o izboru prava, kako bi se bračnim partnerima obezbedio informisani izbor, poštovala njihova saglasnost i osigurala pravna sigurnost i bolji pristup pravosuđu.²⁸ Formalna valjanost sporazuma iz čl. 5. st. 1 i 2. Uredbe Rim III podrazumeva pisanu formu, datiranu i potpisanu od obe strane (čl. 7. st. 1. Uredbe Rim III). Pri tome, komunikacija putem elektronskih sredstava koja obezbeđuje trajan zapis smatra se ekvivalentom pisanoj formi.²⁹

U odsustvu izbora prava, za razvod braka (i zakonsku rastavu) primenjuje se pravo države u kojoj bračni drugovi imaju uobičajeno boravište u trenutku pokretanja postupka pred sudom. Ako se taj kriterijum ne može primeniti, primenjuje se pravo države u kojoj su imali poslednje uobičajeno boravište, pod uslovom da se to boravište nije okončalo u periodu dužem od godinu dana od dana pokretanja postupka i ako jedan od partnera i dalje ima boravište u toj državi u trenutku pokretanja postupka pred sudom. Ako ni taj kriterijum nije primenjiv, sledi pravo države čiji su državljani oba partnera u trenutku pokretanja postupka pred sudom, a na kraju pravo države u kojoj je postupak pokrenut (čl. 8)³⁰. Znači, ako bračni partneri nemaju zajedničko uobičajeno boravište, a podnosilac zahteva želi da se primenjuje pravo poslednjeg zajedničkog boravišta, mora zahtev podneti u predviđenom jednogodišnjem roku. Ako je opredeljenje da se primeni pravo zajedničkog

²⁵ Vid. više Duraković, A., *Razvod braka...*, str. 74-75.

²⁶ Videti čl. 6. st. 1. Rim III Uredbe

²⁷ Duraković, A., *Kolizionopravna...*, str. 127.

²⁸ Videti Recital 19. Rim III Uredbe

²⁹ Čl. 7. st. 1. Rim III Uredbe; Međutim, ukoliko pravo države u kojoj bračni partneri imaju uobičajeno boravište u trenutku zaključenja sporazuma sadrži dodatna pravila u pogledu forme sporazuma, ova pravila se moraju poštovati (čl. 7.st. 2. Rim III Uredbe).; Ako bračni drugovi imaju uobičajeno boravište u različitim državama učesnicama u trenutku sklapanja sporazuma i ako prava tih država predviđaju različite formalne uslove, sporazum je formalno valjan ako se njime poštuju uslovi bilo kojeg od tih prava (čl. 7. st. 3. Rim III Uredbe).

³⁰ Videti čl. 8. Rim III Uredbe

državljanstva ili pravo suda (*lex fori*), onda podnosilac zahteva mora sačekati isticanje roka od godine dana³¹.

Uredba Rim III takođe sadrži specijalnu klauzulu javnog poretka (čl. 10)³² koja ima za cilj da spreči neravnopravan položaj bračnih partnera. Prema toj odredbi, ako merodavno pravo, određeno Uredbom, ne predviđa razvod, ili jednom partneru usled pola uskraćuje jednak pristup razvodu ili zakonskoj rastavi, tada se primenjuje pravo države u kojoj je postupak pokrenut. Konačno, čl. 12. Uredbe Rim III propisuje opštu klauzulu javnog poretka, prema kojoj se primena merodavnog prava može odbiti samo ako je ta primena u očiglednoj suprotnosti sa javnim poretkom države suda pred kojim je pokrenut postupak (opšta klauzula javnog poretka).

3. Koliziona norma za razvod braka u Srbiji (čl. 35. ZRSZ)

Kolizionopravna rešenja za razvod braka u Srbiji sadržana su u ZRSZ i bilateralnim konvencijama, zaključenim sa pojedinim državama.³³ Obzirom na temu ovog rada, predmet posebnog interesovanja u ovom radu je odredba čl. 35. ZRSZ, njena suština i manjkavosti, te ispitivanje opravdanosti njene izmene ili dopune.

Analizom kolizione norme za razvod braka iz čl. 35. ZRSZ, uočava se hijerarhijska struktura („lestvica“) merodavnih prava: primarno se primenjuje zajedničko nacionalno pravo (*lex nationalis*) supružnika, zatim kumulativno dva različita nacionalna prava supružnika, i na kraju pravo Srbije. Prema tako određenom merodavnom pravu rešava se pitanje mogućnosti razvoda uopšte i postojanje konkretnih brakorazvodnih uzroka³⁴.

Koliziona norma prvenstveno upućuje na pravo zajedničkog državljanstva supružnika u trenutku podnošenja tužbe³⁵, čime se rešava problem mobilnog sukoba zakona. Ovaj pristup je u skladu sa posebnim načelom ZRSZ-a da se u statusnim, porodičnim i naslednim odnosima primenjuje pravo državljanstva stranaka³⁶. Ako supružnici nemaju isto državljanstvo u vreme podnošenja tužbe, normom se propisuje obična (stroža) kumulacija – razvod je moguć samo ako su istovremeno ispunjeni uslovi i prema pravu države čiji je državljanin prvi supružnik i prema pravu države čiji je državljanin drugi supružnik. Formalno, ova konstrukcija poštuje načelo

³¹ Duraković, *Međunarodno privatno pravo...*, str. 93.

³² Više kod Hausmann, R., *nav. delo*, str. 108.

³³ Za kolizione norme bilateralnih konvencija videti više Bordaš, B., *Porodičnopravni odnosi u međunarodnom privatnom pravu*, Novi Sad, 2000, str. 107-108.

³⁴ Duraković, *Međunarodno privatno pravo...*, 183.; Čl. 35. odnosni se samo na razvod braka, ne i na rastavu od stola i postelje, jer ona ne postoji kao pravna ustanova u našem pravnom sistemu, vid. Bordaš, B., *Porodičnopravni...*, str. 105.

³⁵ Videti čl. 35. st. 1. ZRSZ

³⁶ Vid. više Đorđević, S., *Utvrdjivanje i popunjavanje pravnih praznina u Zakonu o rešavanju sukoba zakona sa propisima drugih zemalja*, Kragujevac, 2020, str. 59-60.

ravnopravnosti pravnih poredaka sa kojima su supružnici povezani i poštovanja načela ravnopravnosti žene i muškarca³⁷.

Praktična posledica ovakvog pristupa je da često otežava razvod, pa se u uporednom pravu takvo strogo rešenje (princip obične kumulacije, čl. 35. st. 2. ZRSZ) retko sreće. Prilikom ove kumulacije ne primenjuje se institut uzvraćanja i prepućivanja³⁸ (čl. 6 ZRSZ), kako bi se osigurala pravna sigurnost i priznanje razvoda u državama čiji su državljani bivši supružnici. Otuda ne čudi što je tvorac ZRSZ propisao i odredbe čl. 35. st. 3. i 4. ZRSZ, koje u skladu sa načelom *in favor divortii* (u korist razvoda) predviđaju mogućnost primene prava Srbije, ali samo u određenim situacijama i pod određenim uslovima.

Pomenute odredbe imaju pomoćnu i korektivnu funkciju, a aktiviraju se kada stroga kumulacija dva prava (shodno čl. 35. st. 2. ZRSZ) onemogućava razvod, čime se umanjuje šansa za realizaciju načela *in favorem divortii*. Norma iz čl. 35 stava 3. ili 4. ZRSZ³⁹ tada "otključava" razvod braka, omogućavajući ga prema srpskom pravu. Zakonodavac je na taj način pokazao da sledi trend olakšavanja razvoda, pošto povećava izgleda za razvod, kada je brak usko povezan sa srpskim pravnim poretom (preko državljanstva ili prebivališta supružnika).

Ključno pitanje za tumačenje čl. 35. ZRSZ je značenje formulacije „ako se brak ne bi mogao razvesti po pravu određenom u st. 2. ovog člana“, kojim se otvara mogućnost za primenu prava Srbije. Restriktivno tumačenje bi primenu ove odredbe ograničilo na slučajeve kada je brak apsolutno nerazvodiv prema merodavnom stranom pravu⁴⁰. U današnje vreme, sa malobrojnim državama sa takvim pravilima⁴¹, ovakav pristup bi praktično lišio značaja odredbe st. 3. i 4. iz čl. 35. ZRSZ. Ekstenzivno tumačenje bi, pored situacija koje istovremeno potpadaju pod restriktivno tumačenje, podrazumevalo i slučajeve u kojima je brak načelno razvodiv prema stranom pravu, ali *in concreto* nisu ispunjeni uslovi za razvod prema tom stranom pravu, a jesu prema srpskom pravu⁴².

Čini se da bi prednost trebalo dati širem shvatanju, pošto je usklađenije sa načelom *in favorem divortii*. Primena domaćeg prava zahteva oprez, da bi se izbeglo

³⁷ Bordaš, B., *Kolizione norme za brak i porodicu: da li je vreme za izmene?*, Zbornik radova: Dvadeset godina Zakona o međunarodnom privatnom pravu, Niš, 2004, str. 183.

³⁸ Videti Đorđević, S., Meškić, Z., *Međunarodno privatno pravo I – opšti deo*, Kragujevac, 2016, str. 41.

³⁹ Odredbe čl. 35. st. 3. i 4. predstavljaju tzv. specijalnu klauzulu javnog poretka, koja se od generalne klauzule javnog poretka (iz čl. 4. ZRSZ) razlikuje po tome što je ograničena na tačno određeno pitanje: mogućnost razvoda braka. Videti više Đorđević, S., Meškić, Z., *nav. delo*, str. 135.

⁴⁰ Dika, M., Knežević, G., Stojanović, S., *Komentar zakona o međunarodnom privatnom i procesnom pravu*, Beograd, 1991, 123-124.

⁴¹ Vatikan, Filipni su danas jedine države koje i dalje odolevaju propisivanju razvoda braka videti Podatak dostupan na <https://www.otssolicitors.co.uk/news/divorce-in-the-philippines/> pristupljeno 15.01.2026.

⁴² Dika, M., Knežević, G., Stojanović, S., *nav. delo*, str. 123-124.

svakodnevno i nekritičko okretanje srpskom pravu. Korišćenje domaćeg prava trebalo bi rezervisati za situacije gde strano pravo predviđa izuzetno teške⁴³, neprimerene ili diskriminatorne uslove za razvod, koji bi inače mogli da opravdaju pozivanje na opštu klauzulu javnog poretka⁴⁴.

Doslovno jezičko tumačenje formulacije pokazuje da se primena prava Srbije iz čl. 35. st. 3. i 4. može aktivirati isključivo nakon utvrđivanja da razvod nije moguć prema pravilu iz stava 2. (kumulacija dva različita nacionalna prava supružnika). Drugim rečima, ako su supružnici istog državljanstva i prema tom pravu razvod nije moguć, logika ove norme ne dozvoljava prelazak na stav 3. ili 4., odnosno primenu prava Srbije.⁴⁵ U takvom slučaju, jedina mogućnost za zaštitu eventualno bi mogla biti opšta klauzula javnog poretka iz čl. 4. ZRSZ⁴⁶.

U praksi, sudovi u Srbiji često zaobilaze ovu složenu analizu. U parnicama između srpskog i stranog državljanina, preovladala je tendencija da se direktno i po automatizmu primeni čl. 35. st. 4. ZRSZ (pravo Srbije), izjašnjavajući se da se brak „ne bi mogao razvesti“ bez prethodnog, a ponekad i bez ikakvog pokušaja da se utvrdi sadržina i uslovi relevantnog stranog prava⁴⁷.

Takvo preskakanje na kolizionoj lestvici, odnosno izbegavanje primene stava 2. čl. 35. i primene dva nacionalna prava (običnom kumulacijom, za utvrđivanje brakorazvodnog uzroka) je nepotpuno i neodgovarajuće. Ono predstavlja pogrešno tumačenje norme i krši njen imperativni karakter. Glavni razlog za ovaj nepotpuni postupak je težnja za procesnom efikasnošću i izbegavanje dugotrajnog postupka upoznavanja stranog prava preko Ministarstva pravde.⁴⁸ Iako razumljiv sa praktične strane, takav pristup podriva smisao kolizione norme i dovodi u pitanje zakonitost donošenja odluke.

Prethodna analiza konstrukcije i svrsishodnosti čl. 35. ZRSZ nedvosmisleno ukazuje na nekoliko bitnih ograničenja, koja se mogu svesti na: anahronost,

⁴³ Varadi, T. i dr., *Međunarodno privatno pravo*, Beograd, 2018, str. 308; Bordaš, B., *Porodičnopravni...*, str. 107.

⁴⁴ Bordaš, B., *Porodičnopravni...*, str. 107.

⁴⁵ Međutim, ima i drugih shvatanja. Naime, ukoliko bi se usvojilo strogo jezičko tumačenje odredbe čl. 35. st. 3. ZRSZ, strani državljani koji su poreklom iz iste države ne bi se mogli razvesti u Srbiji ako njihovo nacionalno pravo ne dopušta razvod, bez obzira na to što imaju prebivalište u Srbiji, dok bi strani državljani koji su poreklom iz različitih država to mogli, što bi bilo nepravilno rešenje. Otuda se preporučuje ciljno tumačenje koje bi sudu omogućilo odstupanje od prava državljanstva i onda kada su oba supružnika državljani iste države, a jedan od njih ima prebivalište u Srbiji, videti Stanivuković, M., Đundić, P., Đajić, S., *Međunarodno privatno pravo-posebni deo*, Beograd, 2022, str. 270; U sličnom smislu za MPP BiH Duraković, A., *Međunarodno privatno pravo...*, str. 185-186.

⁴⁶ Tako, Varadi, T. i dr., *nav. delo*, str. 308.

⁴⁷ Vid. detaljnije Živković, M., *Merodavno pravo za razvod braka domaćeg i stranog državljanina – osvrt na primenu čl. 35. ZRSZ u praksi naših sudova*, Izbor sudske prakse, god. XIII, br. 1/2005, str. 14.

⁴⁸ Videti detaljnije *Isto*

kompleksnost i nepraktičnost u primeni, pravnu nesigurnost i nepravilnu primenu. O anahronosti svedoči vremenska odrednica „u vreme podnošenja tužbe“, koja je očito služila izbegavanju mobilnog sukoba zakona. Po analogiji, ta odrednica trebalo bi da se odnosi i na „vreme podnošenja predloga za sporazumni razvod“⁴⁹. Pored toga, takvo rešenje ne ide u korak sa aktuelnim međunarodnoprivatnopravnim rešenjima. Čl. 35. ZRSZ (st. 2) predstavlja jedan od retkih zakona koji predviđa primenu dva prava na razvod braka.

O kompleksnosti i nepraktičnosti u primeni svedoči praksa da je stroga kumulacija dva prava redak, komplikovan i spor postupak u poređenju sa savremenim trendovima (npr. Uredba Rim III), koji favorizuju primenu jednog prava. Poteškoće u razumevanju nejasne formulacije „ako se brak ne bi mogao razvesti“ otvara prostor za proizvoljnost i suprotna tumačenja. To postupajućim sudijama može bitno otežati zadatak prilikom primene ove norme, ali ostavlja prostor i za različita shvatanja, te otvara vrata pravnoj nesigurnosti. Deo te nesigurnosti proizlazi iz nepravilne primene, tj. sistematskog zanemarivanja ove norme, čime se gubi njena svrha i smisao. Obim i ozbiljnost pomenutih nedostataka ukazuju na hitnu potrebu za revizijom i donošenjem jasnije, praktičnije i savremenije kolizione norme za razvod braka u budućim izmenama zakona. To je i u suprotnosti sa rešenjima u uporednom MPP, koja predviđaju primenu samo jednog prava, kao što je Rim III Uredba.

4. Analiza rešenja Nacrta novog ZMPP u Srbiji u oblasti razvoda braka

Tokom 2014. godine je u Srbiji učinjen napor na planu delimične unifikacije i harmonizacije našeg međunarodnog privatnog prava sa pravom Evropske unije kroz Nacrt novog Zakona o međunarodnom privatnom pravu (u daljem tekstu: Nacrt ZMPP)⁵⁰. U odnosu na rešenja analiziranog ZRSZ, koji supružnicima ne daje mogućnost izbora prava za razvod braka, Nacrt ZMPP takvu mogućnost predviđa. Prema čl. 90. Nacrta ZMPP, za razvod braka može se izabrati: pravo države uobičajenog boravišta supružnika u trenutku izbora, ili pravo države u kojoj su supružnici imali poslednje uobičajeno boravište ako jedan od supružnika još uvek tamo boravi u trenutku izbora, ili; pravo države čiji je državljanin jedan od supružnika u trenutku izbora, ili pravo Republike Srbije.

Sporazum o izboru prava može se zaključiti ili izmeniti najkasnije do pokretanja postupka (čl. 90. st. 2. Nacrta ZMPP). Izbor merodavnog prava je realan u slučaju sporazumnog razvoda, jer ako supružnici mogu da odlučuju o sudbini braka, logično je

⁴⁹ Živković, M., *Osvrt na neka pitanja srpskog međunarodnog privatnog prava*, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu, god. LIX, br. 86/2020, str. 66.

⁵⁰ Nacrt je dostupan na <https://www.prafak.ni.ac.rs/files/Nacrt-ZMPP-Ministarstvo.pdf> pristupljeno 09.02.2026.; Detaljnije videti Obrazloženje Nacrta Zakona o međunarodnom privatnom pravu, dostupno na <https://www.prafak.ni.ac.rs/files/Obrazlozenje-za-ZMPP.pdf>, pristupljeno 28.01.2026.

da mogu da izaberu i pravo po kome će se on razvesti⁵¹. Sporazum mora biti u pisanom, datiranom obliku i potpisan od oboje (čl. 92. st. 1). Jednaku pravnu snagu ima i sporazum sklopljen elektronskim sredstvima koja omogućavaju trajan zapis⁵². Postojanje i punovažnost sporazuma o izboru merodavnog prava za razvod braka ili pojedinih njegovih odredbi utvrđuje se prema pravu koje bi na osnovu Nacrta bilo merodavno za sporazum pod pretpostavkom da je sporazum ili njegova odredba punovažna⁵³.

Ako supružnici ne izaberu merodavno pravo (čl. 90.), predviđena je primena supsidijarne lestvice, shodno čl. 93. Nacrta ZMPP: pravo uobičajenog boravišta supružnika u trenutku pokretanja postupka; ili, ako to nije moguće, pravo države poslednjeg uobičajenog boravišta supružnika (pod uslovom da je boravak trajao najmanje godinu dana pre pokretanja postupka i da jedan od supružnika tu i dalje boravi u trenutku pokretanja postupka); ili, ako to nije moguće, pravo države zajedničkog državljanstva supružnika u trenutku pokretanja postupka; ili, ako ni to nije moguće, pravo Srbije.⁵⁴ Može se primetiti da se u Nacrtu ZMPP odustaje od kumulativne primene različitih prava na razvod, kao što je to slučaj u ZRSZ. Drugim rečima, merodavno pravo za razvod, bez obzira da li je utvrđeno sporazumnim izborom supružnika ili na osnovu druge tačke vezivanja, uvek je jedno pravo⁵⁵. Najzad, Nacrt ZMPP propisuje primenu prava Srbije u još jednoj specifičnoj situaciji. Ako pravo, određeno izborom stranaka (čl. 90), ili, pak, pravo koje je određeno u odsustvu njihovog izbora (čl. 93) ne predviđa mogućnost razvoda ili ne pruža jednako pravo na razvod čineći diskriminaciju, primenjuje se pravo Srbije – odredba 94. Nacrta ZMPP.

Očigledno je da su mnoga rešenja iz Nacrta ZMPP direktno preuzeta iz pojedinih uredbi koje u pravu EU imaju univerzalnu primenu kolizionih normi, što važi i za odredbe Rim III Uredbe. Ta sličnost je naročito očigledna kod rešenja Nacrta ZMPP o autonomiji volje supružnika. „Ponudena“ prava koja se mogu izabrati shodno čl. 90. Nacrta ZMPP u skladu su sa čl. 5. Rim III Uredbe. Razlika je jedino što je u Rim III Uredbi kao poslednja mogućnost predviđena tačka vezivanja *lex fori*, a u Nacrtu ZMPP je to pravo Srbije, pri čemu je posledica ista – primena domaćeg prava. Slično se može konstatovati i za rešenja u odsustvu izbora merodavnog prava, gde su u čl. 93. Nacrta ZMPP su preuzeta rešenja iz čl. 8. Rim III Uredbe. Interesantna je odredba čl. 94. Nacrta ZMPP čiji je očit uзор bila odredba čl. 10. Rim III Uredbe.

Rešenja iz Uredbe Rim III, a time i Nacrta ZMPP, značajno odstupaju od ZRSZ. Taj zakon i dalje daje primat državljanstvu kao osnovnoj tački vezivanja za porodične

⁵¹ Živković, M., *Osvrt na neka pitanja...*, str. 67.

⁵² Videti čl. 92. st. 2. Nacrta ZMPP; Videti ceo čl. 92. Nacrta

⁵³ Videti čl. 91. Nacrta ZMPP

⁵⁴ Čl. 93. Nacrta ZMPP

⁵⁵ Videti Stanivuković, M., Đundić, P., Đajić, S., *nav. delo*, str. 272. Ovde se pre svega misli na nepraktičnost rešenja iz čl. 35. ZRSZ, zbog toga što sudovi polaze od pretpostavke da se brak ne bi mogao razvesti po merodavnom pravu, bez stvarnog utvrđivanja sadržine merodavnog stranog prava i zatim primenjuju domaće pravo o razvodu shodno čl. 35. st. 4. ZRSZ, videti Stanivuković, M., Đundić, P., Đajić, S., *nav. delo*, str. 272.

odnose, čiji značaj opada u savremenim kodifikacijama, posebno u pravu EU, ali i u onim državama koje su ga tradicionalno primenjivale⁵⁶. U pravu EU to je verovatno refleks propisanih zabrana diskriminacija po osnovu državljanstva države članice, ali i stavljanja prepreka slobodnom kretanju ljudi. Nadalje, ZRSZ ne poznaje koncept uobičajenog boravišta, koji postaje sve važniji u uporednom međunarodnom privatnom pravu i u međunarodnim konvencijama⁵⁷. Nasuprot tome, u Nacrtu ZMPP, uobičajeno boravište ima ključnu ulogu: nudi se kao opcija pri izboru merodavnog prava i nalazi se na čelu supsidijarne lestvice kada izbor nije izvršen, što predstavlja suštinski pomak u odnosu na aktuelni zakon.

5. Zaključak

Analiza regulisanja razvoda braka sa međunarodnim elementom u Evropskoj uniji i Srbiji otkriva dve jasno različite pravne paradigme i pravac neizbežne evolucije srpskog zakonodavstva ka savremenijim i praktičnijim rešenjima.

Evropska unija je, suočena sa neprohodnošću pune materijalnopravne unifikacije, odabrala efikasan i koherentan pristup unifikaciji međunarodnoprivatnopravnih normi. Kroz komplementarnu primenu Uredbe Brisel IIb i Uredbe Rim III (kojom se određuje merodavno pravo za razvod braka i zakonsku rastavu), stvoren je celovit pravni okvir. Ovaj sistem značajno unapređuje pravnu sigurnost, predvidljivost i slobodu kretanja građana unutar EU. Ključna inovacija Uredbe Rim III je uvođenje ograničene autonomije volje supružnika, omogućavajući im da, pod određenim uslovima, sami izaberu merodavno pravo koje će se primeniti na njihov razvod. Ovaj princip, koji zajedno sa kolizionom normom u odsustvu autonomije volje supružnika, favorizuje uobičajeno boravište nad državljanstvom, predstavlja savremeni odgovor na dinamične migracione tokove i potrebe pojedinaca.

Nasuprot tome, srpsko pravo, zasnovano na ZRSZ iz 1982. godine, zaostaje za ovim evropskim standardima. Njegova centralna odredba za razvod (čl. 35) zasniva se na anahronom primatu državljanstva i najkomplikovanijem sistemu stroge kumulacije dva nacionalna prava. Ova konstrukcija je nepraktična i često otežava ili onemogućava razvod. Sudovi su često, bez prethodne analize stranih propisa, skloni da direktno primene domaće materijalno pravo, što vodi nepotpunoj i nepravilnoj primeni prava i pravnoj nesigurnosti. Složenost i zastarelost ove norme nedvosmisleno ukazuju na hitnu potrebu za njenom reformom. Put ka modernizaciji jasno je označen Nacrtom ZMPP iz 2014. godine. Nacrt radikalno odstupa od ZRSZ-a i direktno se inspiriše rešenjima Uredbe Rim III, čime se srpsko pravo harmonizuje sa pravnim *acquis*-om Evropske unije.

Trend unifikacije i harmonizacije u evropskom međunarodnom privatnom pravu je nedvosmislen. Dok ZRSZ, sa svojom složenošću i zastarelošću, predstavlja

⁵⁶ Vid. više Stanivuković, M., *Deset razloga zašto bi trebalo menjati Zakon o rešavanju sukoba zakona sa propisima drugih zemalja (1982)*, Branič, br. 4/2020, str. 18-21.

⁵⁷ Vid. više: *isto*, str. 20-22.

prepreku pravnoj sigurnosti i efikasnom rešavanju prekograničnih bračnih sporova, Nacrt ZMPP predstavlja neophodan i napredan korak u dobrom pravcu. Njegovo usvajanje omogućilo bi značajno unapređenje pravnog sistema Srbije, približavajući ga savremenim evropskim standardima, povećavajući predvidljivost za građane i olakšavajući rad pravosuđu. To bi konačno prekinulo primenu anahrone norme za razvod braka i srpsko pravo postavilo u funkciju stvarnih potreba društva koje živi u uslovima slobodnog kretanja i međunarodnih odnosa.

*Mina Pavlović, Ph.D., Assistant Professor
Faculty of Law, University of Kragujevac*

DIVORCE WITH A FOREIGN ELEMENT IN SERBIAN LAW: HOW FAR ARE WE FROM THE MODERN SOLUTIONS OF EU LAW?

Summary

The paper deals with a comparative analysis of the regulation of divorce with an international element in the law of the European Union and Serbia. In the EU, due to significant differences in the substantive rules of member states in this field, a noticeable tendency toward the unification of private international law norms has emerged. This has been achieved through two complementary regulations: the Brussels IIb Regulation and the Rome III Regulation (which introduces unified rules for determining the law applicable to divorce and legal separation). The key innovation of the Rome III Regulation is the introduction of party autonomy, allowing spouses to choose the applicable law, while, in the absence of such choice, the subsidiary connecting factors give primacy to habitual residence.

Serbian law, regulated by the Law on Resolution of Conflict of Laws with Regulations of Other Countries (ZRSZ), by contrast, is based on the primacy of nationality and a complex system of strict cumulation of two laws, which is impractical and often leads to legal uncertainty. In response to these shortcomings, a Serbian Draft of Private International Law Act (Draft PILA) has been prepared, which directly adopts the solutions from the Rome III Regulation. The Draft introduces party autonomy, prioritizes habitual residence, and abandons cumulation in favor of applying a single law, thereby significantly modernizing and harmonizing Serbian law with European standards.

Key words: *Party autonomy (in private international law), Rome III Regulation, Art. 35 ZRSZ, Draft PILA, Divorce with an international element.*

Literatura

- Andrae, M., *Internationales Familienrecht*, 3. Auflage, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden, 2014.
- Bordaš, B., *Porodični pravni odnosi u međunarodnom privatnom pravu*, Novi Sad, 2000.
- Bordaš, B., *Kolizione norme za brak i porodicu: da li je vreme za izmene?*, Zbornik radova: Dvadeset godina Zakona o međunarodnom privatnom pravu, Niš, 2004.
- Varadi, T. i dr., *Međunarodno privatno pravo*, Beograd, 2018.
- Dika, M., Knežević, G., Stojanović, S., *Komentar zakona o međunarodnom privatnom i procesnom pravu*, Beograd, 1991.
- Duraković, A., *Međunarodno privatno pravo razvoda braka u Europskoj uniji i Bosni i Hercegovini*, Mostar, 2016.
- Duraković, A., *Razvod braka sa stranim elementom u bosanskohercegovačkom i europskom pravu - mogući pravci harmonizacije*, Zbornik radova: Razvoj porodičnog prava – od nacionalnog do evropskog, Mostar, 2012.
- Duraković, A., *Kolizionopravna autonomija za razvod braka – Jesu li predložena europska pravila prihvatljiva za Bosnu i Hercegovinu?*, Pravni život, br. 10/2012.
- Đorđević, S., Meškić, Z., *Međunarodno privatno pravo – opšti deo*, Kragujevac, 2016.
- Đorđević, M., *Utvrdjivanje i popunjavanje pravnih praznina u Zakonu o rešavanju sukoba zakona sa propisima drugih zemalja*, Kragujevac, 2020.
- Živković, M., *Merodavno pravo za razvod braka domaćeg i stranog državljanina – osvrt na primenu čl. 35. ZRSZ u praksi naših sudova*, Izbor sudske prakse, god. XIII, br. 1/2005.
- Živković, M., *Osvrt na neka pitanja srpskog međunarodnog privatnog prava*, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu, god. LIX, br. 86/2020.
- Nacrt novog Zakona o međunarodnom privatnom pravu, dostupno na <https://www.prafak.ni.ac.rs/files/Nacrt-ZMPP-Ministarstvo.pdf> pristupljeno 09.02.2026
- Obrazloženje Nacrta Zakona o međunarodnom privatnom pravu, dostupno na <https://www.prafak.ni.ac.rs/files/Obrazlozenje-za-ZMPP.pdf> pristupljeno 28.01.2026.
- Stanivuković, M., Đundić, P., Đajić, S., *Međunarodno privatno pravo-posebni deo*, Beograd, 2022.
- Stanivuković, M., *Deset razloga zašto bi trebalo menjati Zakon o rešavanju sukoba zakona sa propisima drugih zemalja (1982)*, Branič, br. 4/2020.
- Uredba EU br. 1259/2010 od 20.12.2010. godine o uspostavljanju pojačane saradnje u oblasti izbora merodavnog prava za razvod i rastavu braka (Rim III; *OJ L 343*, 29.12.201).
- Hausmann, R., *Internationales und Europäisches Familienrecht*, 2. Auflage, München, 2018.

